

НУТҚ БИРЛИКЛАРИНИНГ ИЕРАРХИК МУНОСАБАТИ ХУСУСИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Хайруллаев Хурийд,
СамДЧТИ доценти

Таянч сўзлар: сатҳ, сатҳлараро муносабат, тил бирлиги, нутқ бирлиги, иерархик муносабат, тил, нутқ, парадигматик муносабат, синтагматик муносабат.

Тилшунослик фанининг ҳозирги даврига келиб, тил ва нутқ ҳодисаларини фарқлаб ўрганишга бўлган ҳаракатлар янги тус олди. Бу бизнингча, матн ва унинг тадқиқи борасидаги янгидан-янги изланишлар билан бевоста алоқадордир. Бунда тил бирликлари ўзаро фарқлангани сингари нутқ бирликлари ҳам фарқланиши лозимлиги устуворлик касб этмоқда. Албатта, матн тилшунослиги фан тараққиётининг бугунги даврида тадқиқотлар марказида экан, унинг қандай бирликлардан таркиб топаётгани, бу бирликларнинг фарқловчи белгилари нималардан иборатлиги баробарида уларнинг ўртасида вужудга келувчи иерархик муносабатлар ҳам кўпчиликни кизиқтириши шубҳасиз. Мазкур масала аслида Ф.де Соссюр томонидан тадқиқотларимиз кун тартибига қўйилган эди. Бироқ Соссюр тил билан нутқни фарқлаб ўрганиш лозимлигини алоҳида таъкидлаган бўлса ҳам, унинг ўзи нутқ муаммолари мукамал талқинини беришга улгурмади. Мазкур масала бобида уни танқид қилувчилар ҳам оз бўлгани йўқ. Лекин олимнинг ҳақ эканлиги бугунги кунда тўлиқ тан олинмоқда. Бунинг далили сифатида ҳозирги тилшунослигимизда матн лингвистикасининг, энг муҳими, нутқ лингвистикасининг тилшунослик фанининг устувор аҳамият касб этувчи йўналиши сифатида фаолият кўрсатаётганини эслатиб ўтиш мумкин. Ҳар қандай янги йўналишда бўлгани каби, нутқ лингвистикасида ҳам ҳали изоҳталаб масалалар мавжуд, албатта. Бундай масалалардан бири ва энг муҳими нутқнинг минимал бирлигини белгилаб олишдан иборатдир.

Баъзи тилшунослар сўзни, аниқроғи, нутқда шаклланадиган сўзни нутқнинг энг кичик бирлиги деб аташмоқда. Фикр далилини В.М.Солнцевнинг қуйидаги мулоҳазаларида кўрамиз: «Менинг фикримга кўра, нутқ жараёнида ташкил топувчи бирликни нутқ бирлиги деб аташ мақсадга мувофиқдир. Шу боис нутқда эркин тарзда шаклланувчи сўзни (масалан, **стосабельный**–юз қиличлик), сўз бирикмасини (*катта уй, яхши китоб, брошюра ўқимоқ*) ва гапни нутқ бирликлари деб аташ маъқул» [Солнцев В.М. 1971:146].

А.И.Смирницкий бу каби ясама сўзларни тилнинг потенциал бирликлари деб атайди ва уларнинг нутқ жараёнида шаклланишини инкор этмайди, янги ясама сўзлар эканлигини ҳам тўлиқ тан олади. Бироқ бундай сўзларнинг ясалиши тилнинг луғат бойлигида мавжуд бўлган тайёр сўзларга асосланиши муҳим аҳамият касб этишини эслатиб ўтади [Смирницкий А.И.1956:17-18]. Агар юкорида келтирилган **стосабельный** қўшма сўзига аҳамият бериладиган бўлса, бунга тўлиқ ишонч ҳосил қилиш мумкин: **стосабельный** сўзининг таркибий қисмлари – *сто* ва *сабель* сўзлари рус тили луғат бойлигида мавжуддир. Бу ўринда ана шу икки сўзнинг қўшилишидан янги қўшма сўз ясалмоқда, холос.

Бундай нутқий ҳодисалар ҳар қандай тилда ҳам кузатилиши мумкин. Масалан, А.Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романида Кумуш Отабекка қараб «*Сиз қочқоқсиз*» деганида, Отабек унга «*Сиз қувлоқсиз*» деб жавоб беради. Бунда **қувлоқ** сўзи нутқда шаклланаётгани билан ажралиб турибди. Мазкур сўз луғатларимизда кузатилмайди. Аммо унинг асосини ташкил этаётган **қув**

(кувмок) ўзаги ва **-лоқ** аффикслари тилимиз системасида азалдан мавжуд. Шунинг учун бу сингари сўзларни нутқ бирлиги тарзида талқин этиш мақсадга мувофиқ эмас, деб ўйлаймиз. Умуман, Ш.Сафаров таъбири билан айтганда: «Сўзнинг нутқ бирлиги бўлиши эҳтимолдан йироқ» [Сафаров Ш. (14) Самарқанд, 2006:4].

Сўз бирикмасини ҳам нутқ бирлиги тарзида талқин этиш анча қийин. Чунки сўз бирикмаси мавҳум характерли бўлиши билан бир қаторда, унинг компонентлари–сўзлар жумла таркибида мустақил вазифа бажаради, энг муҳими эса сўз бирикмаси гап таркибида шаклланади (бундан, турғун сўз бирикмалари истисно). Шундай бўлгач, гап мавжуд эмас экан, сўз бирикмаси ҳам мавжуд бўлолмайди.

Гапнинг ҳам лингвистик мақоми ҳақида тилшуносликда турлича фикрлар мавжуд. Лекин унинг нутқ бирлиги эканлиги, бизнингча, изоҳ талаб қилмайди, зотан, у доим актуал ҳолатдадир, тил бирликларига хос бўлган виртуаллик белгиси унга бегона [Турниёзов Н. 2006:28].

Анъанавий грамматикаларимизда «сода гап» ва «қўшма гап» терминларидан фойдаланиб ва шу асосда гапнинг тузилишига кўра таснифи берилиб келинмоқда. Бироқ мазкур терминларнинг истеъмолда эканлиги баъзи масалаларнинг, хусусан, нутқ бирликларининг иерархик муносабати масаласининг нотўғри талқин этилишига олиб келди.

Гапдан катта нутқ бирлиги – микроматн мақомидаги мураккаб синтактик қурилма (МСК) гаплардан ташкил топади. Мураккаб синтактик қурилманинг микроматн эканлигини нисбий тушунмоқ лозим, зотан, микроматн бир графема билан, сўз, сўз бирикмаси ва гап билан ифодаланиши ҳам мумкин. Бироқ уларнинг матн мақоми олиши муайян нутқ муҳитига боғлиқ. Мураккаб синтактик қурилма эса ҳар қандай нутқ муҳитида ҳам микроматн мақомида келади [Турниёзов Н. 2004]. Анализнинг кейинги босқичларида эса унинг бевосита

иштирокчи компонентлари тил бирликлари комбинациясидан иборат эканлиги намоён бўлади. Бу МСКни синтез қилишда янада яхшироқ кўзга ташланади.

МСКдан катта нутқ бирлиги абзацдир. Абзац нутқнинг максимал бирлиги бўлиб, унинг қурилиш материали мустақил гаплар ҳамда МСКлар саналади. Шу боис уни нисбий макроматн тарзида эътироф этиш мумкин ёки Л.Г.Фридман таъбири билан айтганда, у нутқнинг максимал бирлигидир [Фридман Л.Г. 1979]. Қайд этилган фикрлар асосида мазкур масала борасидаги қарашларни гап билан мураккаб синтактик қурилма ўртасидаги иерархик муносабатда, абзац ва унинг сатҳидаги иерархик муносабатда, мураккаб синтактик қурилма ва абзац ўртасидаги иерархик муносабатда ўрганиш, бизнингча, самарали бўлади. Қуйида ана шу масалаларнинг ҳар бири хусусида тўхталишни мақсад қилдик.

Аввало, гап билан мураккаб синтактик қурилма ўртасидаги иерархик муносабат хусусида фикр юритар эканмиз, гап нутқнинг энг фаол бирлиги эканлигини назарда тутмоқ муҳимлигини таъкидлаш жоиздир. У микроматн шаклланишида ҳам, макроматн воқеланишида ҳам катта аҳамият касб этади. Гап тил бирликларининг нутқда қўлланилиши объекти бўлиши билан бирга, уларни янги босқичга олиб киради. Бошқача айтганда, ўзларича коммуникатив функция касб эта олмайдиган тил бирликлари гап сатҳида коммуникатив салмоққа эга бўлади. Тўғри, тилнинг асосий вазифаси алоқа воситаси бўлишдан иборат. Лекин у бунга фақат (гап орқали) нутқда эришади [Мурзин Л.Н. 1967:107].

Албатта, гапнинг коммуникатив вазифа бажариши муайян нутқ (дискурс) муҳитида рўй беради. Шу боис гапнинг реал қўлланиши прагматик воситалар билан боғлиқдир. Бу ҳақда М.Ҳақимов қуйидагиларни таъкидлайди: «...гапдан англашилган мазмун билан субъект муносабати прагматикага дахлдордир. Нутқий акт, индикатив

бўлмаган сўзлар, контекст, нутқий вазият, сўзловчи шахси каби тушунчалар лингвистик прагматиканинг марказий тушунчалари саналади» [Ҳақимов М.Х. 2001:14; Сафаров Ш. 2008].

Гап МСҚ билан иерархик муносабатга киришганда унинг бевосита иштирокчи унсури сифатида фаолият кўрсатади. Фикр далили учун қуйидаги мисолга мурожаат этайлик: *Қўллардаги машғалларнинг шуъласи деворларнинг тилла суви юритилган нақшларини бир ялаб сўнди, расадхона яна қоронгилашди* (О.Ёқубов.Улуғбек хазинаси).

Берилган МСҚ компонентларининг у билан иерархик муносабатини горизонтал чизик орқали қуйидагича тасаввур этиш мумкин: $D \leftarrow P_1 \leftarrow P_2$

(Шартли белгилар: D (дискурс-матн), P_1 -матннинг биринчи компоненти (муस्ताқил гап), P_2 -матннинг иккинчи компоненти (муस्ताқил гап), \leftarrow белгиси поғонали муносабат тартибини кўрсатади).

Кўринадик, муस्ताқил гаплар матн билан тўғридан-тўғри эмас, балки бири иккинчиси воситасида иерархик муносабат ҳосил қилмоқда. Бунда муस्ताқил гапларнинг маъно салмоғи ҳамда синтактик мавқеи муҳим аҳамият касб этади.

Дескриптив тилшуносликнинг бевосита иштирокчилар (БИ) усулидан фойдаланиш нафақат матн билан муस्ताқил гаплар ўртасидаги иерархик муносабатни, балки матн компонентларининг тил бирликлари билан иерархик муносабатини ҳам тасаввур этишимиз учун кенг имконият яратади. Масалан, қуйидаги микроматн (МСҚ) компонентларининг ҳамда мазкур компонентлар мучаларининг иерархик муносабати шаклланишига эътибор берайлик: *Жўрахонга сўз берилганда, ярмидан кўпи хотин-қизлардан иборат бўлган зал бутун фикри-зикрини унга қаратди* (А.Мухтор.Опа-сингиллар).

Берилган матн компонентларининг иерархик муносабатини горизонтал чизикда қуйидагича кўрсатиш мумкин: $D = P_2 \leftarrow P_1$; $P_2 = X_{12}$; $P_1 = X_3$ (Формулада

X унсурига қўйилган рақамлар гап билан иерархик муносабатга киришаётган тил бирликлари (сўзлар)нинг сонини кўрсатмоқда).

Баъзи нутқ муҳотида МСҚ кўп компонентли тарзда қўлланилади. Айни пайтда унинг ҳар бир компоненти МСҚ билан муस्ताқил ҳолда иерархик муносабатга киришади.

А.М.Пешковский «қўшма гап» терминини қўллаш қийинчилик туғдираётганини, зотан, у бир неча гапни битта гап деб атаётганини таъкидлаган эди [Пешковский А.М. 1956:465-470; Турниёзов Б.6-7]. Рус тилшунослигида А.М.Пешковскийнинг мазкур фикрига урғу берилмади, уни четлаб ўтилди.

Ўзбек тилшунослигида қўшма гап назарияси, албатта, рус тилшунослигида шаклланган назарияга таянган ҳолда вужудга келди. Бу ўринда А.Ғуломов, Ғ.Абдурахмонов, М.Асқарова ва бошқа тилшуносларнинг хизматларини эътироф этиш лозим, зотан, қўшма гап назарияси уларнинг сермашаққат илмий изланишлари натижасида шаклланди ва бугунги кунда ҳам илмий истеъмолда ўз кучини йўқотгани йўқ [Абдурахмонов Ғ.А. 1964; Абдурахмонов Ғ.А. 1996; Ғуломов А., Асқарова М. 1987].

Бироқ ҳозирги тилшуносликда матн лингвистикаси, тўғрироғи, нутқ лингвистикаси илмий жиҳатдан асосланган экан, баъзи анъанавий қарашларимизга, хусусан, нутқ лингвистикаси билан боғлиқ бўлган унинг бирликлари масаласига нисбатан бошқачароқ ёндашмоқ зарурати туғилмоқда.

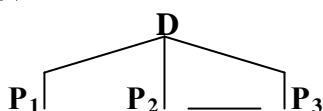
Н.Маҳмудов ва А.Нурмоновлар қўшма гап таснифи масаласи ҳақида мулоҳаза билдирганларида ўзбек тилшунослигида унинг 14 та тури ҳақида (эга эргаш гап, аниқловчи эргаш гап ва х.к.) маълумот бериб келинаётганини таъкидлайдилар ва мазкур тасниф тўлақонли эмаслигини, у эргаш гапларнинг таснифи эканлигини, аммо эргаш гапли қўшма гаплар таснифи бўлмаслигини тўғри эслатиб ўтадилар [Маҳмудов Н., Нурмонов А.1995:172].

Юқоридагиларга тўлиқ қўшилган ҳолда яна шуни қўшимча қилмоқчимизки, қўшма гап тушунчасида, унинг барча турларида ҳам соф грамматик тамойиллар ҳисобга олинмаган. Асосийси қўшма гапларда матн мақоми борлиги назардан четда қолган, зотан, икки ва ундан ортиқ гапнинг ўзаро боғланиши матнни тақозо этади.

Айрим МСҚлар, албатта, иккидан ортиқ гапларнинг ўзаро синтактик алоқага киришишидан ташкил топади. Мазкур ҳолатда МСҚ компонентлари тенг ва тобе боғланишли бўлиши ҳам мумкин: *Мана, бир-икки йил бўлди, олис Ҳиротдан Хоқони Саид аталмиш Шохруҳ Мирзо вафоти тўғрисида маъжум хабар келганидан буён, Мовароуннаҳр ва Хуросон осмонидан қора булутлар аримай қолди* (О.Ёқубов. Улуғбек хазинаси).

Берилган МСҚ уч компонентли бўлиб, уларнинг биринчиси МСҚ билан мустақил ҳолда иерархик муносабат ташкил этмоқда. Иккинчи компонент МСҚ билан учинчисининг ёрдамида боғланмоқда ва шу тарзда иерархик муносабат доирасига кирмоқда. Бундай вазият юзага келишининг сабаби мазкур гапнинг учинчи гапга тобелигидадир. МСҚнинг учинчи компоненти эса у билан тўғридан-тўғри иерархик муносабатга киришмоқда:

Демак, гап билан МСҚ ўртасида воқеланувчи иерархик муносабат нутқнинг қуйи ва ўрта бирликлари реал қўлланишида вужудга келади. Мазкур иерархик муносабат сатҳида нутқий система ичида системани кўрамиз. Аммо бу системалар бир хил мақомга эга эмас ва улар турлича тамойилларга асосланади. Чунки МСҚ соф нутқ бирликлари системасини, гап эса тил бирликлари муносабатидан иборат системани тақозо этади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда абзац ва унинг сатҳидаги иерархик муносабат хусусида фикр билдирад эканмиз, тилшунослик адабиётларида

гапдан бошқа синтактик қурилмалар хусусида ҳам XX аср охирига келиб тадқиқот ишлари амалга оширила бошлаганига эътибор қаратиш лозим деб биламиз. Мазкур масала айниқса рус тилшунослигида устувор аҳамият касб этди. Аслини олганда, гапларнинг ўзаро қўшилишувидан ташкил топган синтактик қурилмани номлаш масаласига В.М.Ломоносов асос солган эди. Олим ўз даврида антик мутафаккирларнинг тилшунослик соҳасидаги ғояларига таянган ҳолда (масалан Аристотелнинг «Риторика» асарига), биринчилардан бўлиб гапдан катта бирлик – **период** ҳақида маълумот беради. Албатта, мазкур термин дастлаб Аристотель томонидан қўлланган. Лекин рус тилшунослигига унинг В.М. Ломоносов томонидан олиб кирилиши у яшаган давр учун ғоят муҳим эди [Солганик Г.Я. 1973:16].

А.А.Потебня масала тавсифига янада чуқурроқ ёндашади ва **период** тушунчасидан ташқари «**нутқ**» тушунчасини ҳам истеъмолга киритади. У «нутқ» термини орқали бир неча гапдан ташкил топган йирик синтактик қурилмани белгилайди [Потебня А.А. 1958:44].

А.М.Пешковский рус тилшунослигида биринчи бўлиб гаплар муносабатидан ташкил топган синтактик қурилма масаласи тадқиқига жиддий ва том маънода ёндашади. Олим гаплар қўшилишидан ташкил топган қурилмани «мураккаб бутунлик» деб номлайди [Пешковский А.М. 1938:410]. Бирдан ортиқ гаплар муносабатидан ташкил толувчи мураккаб бутунликдан бошқа яна мазкур бутунликларни ҳам ўз ичига қамраб оладиган синтактик бирлик ҳам мавжудлигини ва уни номлаш учун қулайроқ термин топилмагани боис, бу ўринда чет тилидан ўзлаштирилган «абзац» (мазкур сўз асли немисча бўлиб, у **чекиниш** деган маънони ифодалайди) терминидан фойдаланилаётганини таъкидлайди [Пешковский А.М. 1938:410].

Рус тилшунослигининг сўнгги йиллардаги тараққиёти даврида гапдан катта синтактик бирликлар «сложное

синтаксическое целое», «сверхфразовое образование» каби тушунчалар ҳам қўллана бошлади. Бизнингча, мазкур тушунчаларнинг барчаси истъмолда эканлиги «қўшма гап» терминининг талабга жавоб бера олмаётгани билан боғлиқ. Лекин қандай терминлар қўлланишидан қатъи назар, уларда мавжуд бўлган матн мақоми ҳақида мулоҳаза билдирилмаган.

Н.С.Валгина периодни кўп компонентли қўшма гап тарзида изоҳлайди [Валгина Н.С. 1979:365]. И.Ф.Вардулнинг период ҳақидаги мулоҳазаларида шу нарса характерлики, период формал-грамматик нуктаи назардан бир бутун (яхлит) ҳолда мавжуд бўлади. Аммо мазкур бутунликнинг интонация билан алоқаси бўлмайди. Интонация синтактик қурилмалардан каттароқ сатҳ бирликлари учун характерлидир. Бошқача айтганда, периодни интонацион бутунлик деб бўлмайди [Вардуль И.Ф. 1977:234-235].

Ўзбек тилшунослигида ҳам период ҳақида маълумот берилган. Масалан, Ғ.Абдурахмонов бу ҳақда қуйидагиларни таъкидлайди: «Мураккаб составли гапларда маълум бир мазмун муносабати ифодалангани, оҳангда тугаллик бўлгани учун бу хил гап қурилмалари ўзига хос белгига эга бўлади ва улар **период** деб номланади» [Абдурахмонов Ғ. 1996:232]. Ғ.Абдурахмонов содда период, мураккаб периодлар ҳақида ҳам анча мукамал маълумот беради. Б.Ўринбоевнинг тадқиқот ишларида ҳам **период** ҳақида анча маълумот келтирилади [Ўринбоев Б. 2001:160].

Период ҳам тузилишига кўра, мураккаб синтактик қурилмани тақозо этади. Шунинг учун биз периодни нутқнинг асосий бирликлари жумласига кирита олмаймиз. Бундан ташқари, период матнда абзац мақомида келиши ҳам мумкин. Абзац эса нутқ бирлигини тақозо этади. Аммо абзац бобида ҳам тилшунослар фикрлари бир хил эмас.

И.Р.Гальпериннинг фикрига кўра, абзац стилистик бирлик саналади [Гальперин И.Р. 1958]. Бундай мулоҳаза С.Е.Крючков, Л.Ю.Максимовларда ҳам

кузатилади [Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. 1969]. Н.С. Валгина уни композицион-стилистик бирлик деб тушунади [Валгина Н.С. 1973]. А.М. Пешковский эса бу ҳодисани синтактик бирлик деб атаган эди [Пешковский А.М. 1938]. А.Г.Руднев ҳам аналогик фикрдадир [Руднев А.Г. 1968]. Б.Ўринбоев эса абзац стилистик-композицион бирлик, деган хулосага келади [Ўринбоев Б. 2001].

Бизнингча, абзац синтактик бутунликдир. Тўғри, унинг воқеланиши (ажратилиши, белгиланиши) кўп пайтларда сўзловчи билан боғлиқ бўлади. Лекин бу унинг стилистик бирлик деб номланишига асос бўлолмайди. Чунки сўзловчи нафақат абзацнинг, балки бошқа синтактик қурилмаларнинг шаклланишида ҳам муҳим прагматик омил сифатида аҳамият касб этади.

Юқоридагилар билан бир қаторда шуни ҳам айтиш керакки, стилистика билан синтаксис ўртасига «хитой девори» қўйиб бўлмайди. Америкалик олим Речард Оман: «Синтаксис услубни белгилайди», – деганида ҳақлидир [Ohman R. 1959:82]. Бу мулоҳазалар, албатта, асосий масаланинг, яъни абзацнинг лингвистик мақомининг бир томонини ташкил этади. Унинг энг асосий иккинчи томони ҳам бўлиб, у нутқ (матн) лингвистикасининг илмий асосланганлиги билан боғлиқдир. Унга кўра, абзац нутқнинг макробирлиги саналади. Бу эса абзацнинг синтактик бирлик эканлигидан далолат беради [Турниёзова Ш. 2007: 84-87].

Гап билан абзац ўртасида вужудга келаётган иерархик муносабат доирасида систем муносабатлар иерархияси ҳам мавжуддир. Ана шу ички иерархик муносабатлар йиғиндисидан абзац (нутқ) макросистемаси шаклланмоқда. В.М.Солнцев таъбири билан айтганда: «Нутқ синтагматик муносабатлар воқеланиши натижасида вужудга келувчи системадир» [Солнцев В.М. 1971:91].

Нутқнинг мавҳум ҳодиса эмас [Сафаров Ш. 2006:12], балки система эканлигини абзац билан гап ўртасидаги иерархик муносабатда ҳам бемалол кузатиш мумкин. Абзац таркибида унинг

компонентлари сифатида келаётган гапларнинг синтагматик режага кўра боғланишининг ўзи ҳам системани тақозо этади. Қолаверса, абзацнинг сегментланиши, макросегментларнинг яна микро­сегментларга бўлинишининг ўзи ҳам иерархик системадир.

Бу борадаги муҳим масалалардан яна бири мураккаб синтактик қурилма ва абзац ўртасидаги иерархик муносабат доирасида кўзга ташланади. Мураккаб синтактик қурилманинг матн мақомида эканлиги бугунги тилшунослигимизда, бизнингча, изоҳ талаб қилмайди. Бироқ шуни ҳам айтиш лозимки, тилшунослик адабиётларида «мураккаб синтактик қурилма»дан ташқари айнан шу қолипга тўғри келувчи яна бошқа тушунчалар (терминлар) ҳам қўлланилаяптики, бу, ўз навбатида, масала моҳиятини бирмунча чигаллаштирамоқда. Бундай вазият, айниқса, рус тилшунослигида кўпроқ кўзга ташланади.

В.А.Кухаренко ўзининг «Интерпретация текста» номли асарида бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Ҳали А.А.Потебня ўз даврида нутқ нафақат гаплардан, балки гапдан катта бирликлар орқали ҳам воқеланиши мумкинлигини эслатиб ўтган эди. Кейингилари тилшунослик адабиётларида бир неча ном

билан аталади: мураккаб синтактик бутунлик (сложное синтаксическое целое:ССЦ), гапдан катта бутунлик (сверхфразовое единство: СФЕ), прозаик строфа (прозаическая строфа). Аммо терминлар фаркли бўлса ҳам, қарийб барча тадқиқотчилар мазкур ҳодисаларда икки ёки ундан ортиқ тугалланган гаплар нисбатан катта логик-семантик бутунлик таркибида ўзаро боғланишини бир хилда қайд этадилар» [Кухаренко В.А. 1988:68].

Таъкидлаш жоизки, абзац МСҚдан катта нутқ бирлигидир. Шу боис матн лингвистикаси принциплари нуқтаи назаридан уни макроматн мақомидаги синтактик ҳодиса деб биламиз. Лекин, юқорида эслатиб ўтилгани каби, унинг лингвистик таҳлилини одатдаги синтактик таҳлил методлари асосида амалга ошириб бўлмайди. Бу эса, ўз навбатида, катта синтаксис ва унинг асосий вазифаларини илмий асослаш учун жиддий зарурат туғдирмоқда. Катта синтаксиснинг текширув объектлари эса гап, МСҚ ҳамда абзац саналиши мумкин. Кичик синтаксис эса сўз яса­лиши (аниқроғи ясама сўзлар), турғун бирикмалар ва эркин сўз бирикмаларининг нутқдан ташқари ҳолати каби масалалар талқини билан шуғулланмоғи лозим бўлади [Турниёзов Н. 1998:28].

Адабиётлар

1. Абдурахмонов Ғ.А. Қўшма гап синтаксиси.–Тошкент, 1964.
2. Абдурахмонов Ғ.А. Ўзбек тили грамматикаси.–Тошкент: Ўқитувчи, 1996. –247 б.
3. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка.–М.: Высшая школа, 1973. – 423 с.
4. Вардуль И.Ф. Основы описательной лингвистики (синтаксис и супрасинтаксис). – М.: Наука, 1977, 351с.
5. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка.–М., 1958.
6. Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения. –М., 1969.
7. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. –М.: Просвещение, 1988. – 189 с.
8. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 228 б.
9. Мурзин Л.Н. К соотношению уровней языка и речи в плане синтаксиса //Уровни языка и их взаимодействие. –М.: Изд. МГПИИЯ, 1967, (105-107). – 182 с.
10. Ohman R. Prolegomena to the analysis of prose style // Style in Prose Fiction. –N.Y., 1959. -P.82.
11. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении.–М.: Учпедгиз, 1938. – 448 с.

12. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1-2.– М., 1958.
13. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. –М.: Высшая школа, 1968. – 319 с.
14. Сафаров Ш. Нутқ лингвистикасининг текширув объекти нимадан иборат? // Нутқ лингвистикаси. Халқаро илмий-назарий конференция материаллари. –Самарқанд, 2006, (3-5)/ – 296 б.
15. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. –Жиззах: Сангзор, 2006. – 90 б.
16. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2008. – 285 б.
17. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. –М.: Изд. лит-ры на ин. языках, 1956. – 260 с.
18. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика –М.: Высшая школа, 1973. – 214 с.
19. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. –М.: Наука, 1971. – 292 с.
20. Турниёзов Б. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси // Номзодлик дис. автореф.–Самарқанд, 2006. – 24 б.
21. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси.–Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2004. – 58 б.
22. Турниёзов Н. Тил ва нутқ бирликлари ҳақида баъзи мулоҳазалар// Хорғий филология, 2006, №1, 28-30 б.
23. Турниёзов Н. Тил унсурларининг микросинтагматик муносабатлари хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1998, №5, 26-29 б.
24. Турниёзова Ш. Абзац воқеланишининг баъзи деривацион хусусиятлари// Ўзбек тили ва адабиёти, 2007, №3, 84-87-бетлар.
25. Фридман А.Г. Грамматические проблемы лингвистики текста. –Ростов н/Д, 1984.с. 30-52.
26. Ўринбоев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Самарқанд: Самду нашри, 2001. –171 б.
27. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. –Тошкент, 1987.
28. Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини // Докт.дис. автореферати.–Тошкент, 2001. –49 б.

Хайруллаев Х. Некоторые особенности иерархических отношений единиц речи. В данной статье рассматриваются вопросы взаимного и иерархического отношений единиц речи на основе взаимосвязи предложение, сложная синтаксическая конструкция и абзац. При этом раскрыта проблема вопроса на основе формально-структурного подхода. На основе этого охарактеризованы предложение как минимальная единица речи, сложная синтаксическая конструкция как единица, так называемая микротекст, а абзац как максимальная единица речи.

Хайруллаев Х. Some comments about hierarchical relations of speech units. This article is devoted to the issue of speech units and their interrelationships, conducted on the basis of the link among a sentence, the complex syntactic structure and the paragraph. Basically, the essence of the issue has been explained by the formal structural approach. The minimal unit of speech is interpreted by the complex syntactic structures are as the units of the microtext and the paragraph is as the maximum unit of speech.